

Moses går i forbøn for israelitterne og har held med at formilde Gud. Illustration fra manuskript fra 1400-tallet.
© Heritage Image Partnership Ltd / Alamy Stock Photo.

Da fortrød Herren: Om forhandling med Gud i Det Gamle Testamente

Virker bøn? Kan mennesker påvirke Gud? Kan de få ham til at ændre mening og handle anderledes? Og kan man måske ligefrem forhandle med Gud?

*Kasper Siegismund
Postdoc i Det Gamle Testamente
Københavns Universitet*

Når mennesker henvender sig til Gud med bøn om hjælp eller anden form for indgriben, er det en nærliggende tanke, at de faktisk forestiller sig, at det virker. Måske er det bare et desperat håb, men hvis man tager den typiske bøn om guddommelig assistance for pålydende, forudsættes der et verdensbillede, hvor Gud faktisk kan lytte og gøre det, han bliver bedt om. Det Gamle Testamente er rigt på udtryk for denne forestilling, og nogle steder er der endda tale om meget effektiv ekspedition, hvor bøn følges direkte af opfyldelse. Da Isak beder til Gud, fordi hans kone Rebekka ikke kan blive gravid, er der for eksempel ingen slinger i valsen: Straks i samme vers (1 Mos 25,21) bønholder Herren ham – og konen bliver gravid!

Hvis mennesker på den måde kan påvirke Gud, er det måske ikke så mærkeligt, at der også fortælles om mennesker, der kaster sig ud i decideret diskussion og forhandling med Gud. Generelt er Gud mildest talt ikke meget for, at hans skabninger brokker sig og irettesætter ham: "Kan leret sige til ham, der former det: Hvad er det, du laver?" (Es 45,9; jf. 29,16). Alligevel tager han af og til menneskers brok alvorligt og går ind i en diskussion med dem. Ja, i nogle tilfælde lykkes det faktisk et menneske at få Gud til at ombestemme sig og rette ind efter kritikken.

Det kan du da ikke mene, Gud!

Men! Det er altså ikke hvem som helst, der kan indlade sig på den slags. Gud har sine egne udvalgte brokkehoveder, der får lov til sådan noget – tænk bare på Job, der tilsyneladende gerne må brokke sig over Gud side op og side ned. Det er dog ikke ofte, at kritikken fører til så meget. Abraham diskuterer for eksempel med Gud for at få ham til at lade være med at udslutte Sodoma og får efter en længere forhandling Gud til at love, at byen vil blive skånet, hvis bare der er 10 retfærdige i den – men det er der så ikke, og byen udslettes alligevel. Dog får Abrahams slægtninge i byen lov at undslippe (1 Mos 18,22-19,28). Mere held har Ezekiel, da han brokker sig over en af de symbolhandlinger, han får besked på at udføre (Ez 4,9-17). Som tegn på Jerusalems kommende trængsler skal han i 390 dage leve af noget underligt brød, der skal bages med menneskeafføring som brændsel. Men da han indvender, at han aldrig før har været uren, trækker Gud i land og giver ham lov til at bruge kolort i stedet.

Det er imidlertid Moses, der virkelig evner at snakke med Gud på den helt rigtige måde og få ham på bedre tanker. I historien om guldkalven bliver Gud rasende over, at folket straks kaster sig over afgudsdyrkelse, mens Moses er oppe på Sinajbjerget for at få de ti bud: Han vil udslutte hele folket med undtagelse af Moses, som han så vil gøre til et nyt folk (2 Mos 32,10). Men Moses blander sig, og "Da fortrød Herren den ulykke, han havde truet med at bringe over sit folk" (32,14). Senere gentager historien sig mere eller mindre, da folket ikke tør følge Guds bud om at gå ind i det land, han har lovet dem: Gud beslutter sig for at udrydde hele bundtet, men på Moses' bøn ændrer han straffen til noget mindre drastisk (4 Mos 14,11-24).

At argumentere med Gud

I disse fortællinger argumenterer de mennesker, der diskuterer med Gud, ved at spille på Guds forfængelighed og omdømme eller ved at henvise til, hvordan han bør opføre sig, hvis han virkelig er sit navn værdig. Abraham appellerer til Guds retfærdighed og hans rolle som verdensdommer: "Skulle han, der dømmer hele jorden, ikke øve ret?" (1 Mos 18,25). Ezekiel henviser til spørgsmålet om renhed og urenhed, som Gud ellers plejer at gå vældig meget op i (Ez 4,14). Og Moses påpeger, at hvis Gud udslutter sit eget folk, vil egypterne og andre folkeslag kunne sige, at Gud i virkeligheden "havde ondt i sinde" (2 Mos 32,12), da han førte folket ud af Egypten, eller at han simpelthen ikke magtede at få dem bragt helt ind i det forjættede land (4 Mos 14,16).

En levende Gud, der kan høre

Men hvis bøn kan påvirke Gud, og hvis det faktisk lykkes for Moses at få Gud til at ombestemme sig, hvordan hænger det så sammen med forestillingen om, at det er Gud, der styrer? Tanken om Guds almagt fremgår klart en hel del steder i Det Gamle Testamente: "Intet er umuligt for Herren", hedder det for eksempel (1 Mos 18,14; jf. Jer 32,17 og 32,27), og han "gør alt, hvad han vil" (Sl 115,3; jf. 135,6; 1 Sam 3,18; Dan 4,32). På den baggrund er det ikke så underligt, at nogle tekster i Det Gamle Testamente direkte siger, at Gud *ikke* ombestemmer sig eller fortryder – "Gud er ikke et menneske, så han lyver, et menneskebarn, så han angrer. Når han har sagt noget, gør han det; når han har lovet noget, lader han det ske" (4 Mos 23,19; jf. 1 Sam

15,29). Hvordan kan Moses så få ham til at fortryde? Og hvordan kan bønner i det hele taget påvirke ham?

Det Gamle Testamente fastholder en spænding mellem Guds almagt og hans påvirkelighed. Gud er ikke en upersonlig kosmisk kraft, der bare er der og styrer alting blindt. Tværtimod beskrives han som en rigtig ægte person, der forholder sig til de mennesker, han har lavet. Han er en Gud, der kan høre, og som lytter og reagerer og griber ind – i modsætning til afguderne, der nok har ører, men ikke kan høre (Sl 115,4-7; 135,15-17). Selv hvis man skriger til sin hjemmelavede afgud, ”svarer den ikke, den frelser ikke, når man er i nød” (Es 46,7; jf. 45,20). Herren, derimod, er den levende Gud, der faktisk kan høre, hvad folk siger, og som kan gribe ind og frelse: ”Men vi råbte til Herren, og Herren hørte os; han sendte en engel og førte os ud af Egypten” (4 Mos 20,16).

Guds plan og udvælgelse

Men hvem er det, Gud lytter til? Det er ikke bare alle og enhver, der får deres bønner opfyldt. Synd og overtrædelse kan gøre, at Gud ikke hører (Es 59,2), og hvis man skal søge Gud, skal det komme fra hjertet (5 Mos 4,29; Jer 29,13-14). Men eftersom det er Gud selv, der kan ”omskære” hjertet (5 Mos 30,6) eller udskifte ens stenhjerte med et hjerte af kød, så man holder hans bud (Ez 11,19-20; 36,26-27), bliver det afgørende i sidste ende Guds udvælgelse. Når Isaks bøn i 1 Mos 25,21 fører til, at Rebekka faktisk bliver gravid, hænger det sammen med Guds allerede annoncerede plan om, at det er gennem Isak, at Abraham skal blive til et stort folk (jf. 21,12). Sådan kan man også forstå Moses’ evne til at ”omvende” Gud – han får ham egentlig bare tilbage på rette spor, til den plan, som han hele tiden har haft for sit udvalgte folk, men som han i fortællingens dramatik midlertidigt lader til at have glemt i sin ophidselse over folkets opførsel. På den måde er det alligevel egentlig Guds plan, der udspiller sig igennem fortællingerne. Når Abraham og Moses kritiserer Gud, er der ikke tale om illoyalt oprør mod Gud. I virkeligheden holder de loyalt fast i det fundamentale ved Guds plan og ved hans trofasthed.

Brokkeri og ulydighed generelt er ikke i orden, men kommer indsigelserne og klagen fra Guds særligt udvalgte, er det en anden sag. Abrahams barnebarn Jakob roder sig som bekendt ud i decideret tvekamp med Gud (1 Mos 32,23-33) og får derved navnet Israel, der netop forklares ud fra denne kamp: ”for du har kæmpet med Gud og mennesker, og du har sejret” (32,29). Det ville andre mennesker næppe slippe godt fra, men som del af fortællingen om Guds udvalgte bliver det en fin illustration af det særlige forhold mellem Gud og hans folk. På trods af gentagne tilfælde af frafald, bliver han ved med at tage sig af dem.

Som Gud forklarer Moses: ”Jeg viser nåde, mod hvem jeg vil, og forbarmer mig, over hvem jeg vil” (2 Mos 33,19).

Her kan du læse mere

Kasper Siegmund, ”Det er Herren, der styrer en mands gang: Gud, mennesker og den frie vilje i Det Gamle Testamente”, *Dansk Teologisk Tidsskrift* 87.2 (2024), s. 120-140.

Samuel E. Balentine, *Prayer in the Hebrew Bible: The Drama of Divine-Human Dialogue*. Minneapolis: Fortress Press 1993.

George W. Coats, ”The King’s Loyal Opposition: Obedience and Authority in Exodus 32-34” i George W. Coats og Burke O. Long (red.), *Canon and Authority: Essays in Old Testament Religion and Theology*. Philadelphia: Fortress Press 1977, s. 91-109.

Hvem den oprindelige bedende bag Salmernes Bog var, ved vi ikke, men traditionelt er salmerne blevet forbundet med kong David. Træsnit af Julius Schnorr von Carolsfeld, 1860. © history_docu_photo / Alamy Stock Photo.

Vågn op, Gud: Om klage og lovprisning i Det Gamle Testaments salmer

Må man skælde ud på Gud? Hvad hvis han er forsvundet? Er det så min egen skyld? Kan jeg mon finde ham igen? Og hvad så? Den slags eksistentielle spørgsmål, der kan rejse sig for et moderne menneske, blev allerede stillet i de gammeltestamentlige salmer, der ofte er bønner til en tilsyneladende fraværende Gud

Else K. Holt

*Lektor emer. i Det Gamle Testamente
Aarhus Universitet*

Hør, hvad jeg siger, Gud!
Hør, jeg græder.
Hør mit råb om hjælp, min konge og min Gud!
For jeg beder til dig.
Om morgenen hører du min stemme;
om morgenen kalder jeg på dig
og venter spændt på dit svar
Salmernes Bog 5,2-4 (Bibelen 2020)

Denne bøn, fra Salmernes Bog i Det Gamle Testamente, som her gengives i oversættelsen fra *Bibelen 2020*, er noget af det enkleste, man kan finde. "Hør, hvad jeg siger, Gud! Hør, jeg græ-

der”. Den er sagt næsten som af et såret barn, der råber på sin mor. Den bedende fortæller os ikke direkte, hvad det er, der har gjort ham så ude af sig selv. Men én ting fremgår ganske tydeligt: Han stoler helt og aldeles på, at den mægtige Gud vil gribe ind i hans ulykke. Gud er hans konge, dvs. den, der vil, kan og skal hjælpe ham, og han er hans Gud, som han kan regne med.

Grundlæggende (og lidt forenklet sagt) findes der kun to slags salmer i Salmernes Bog, *Lovprisning* og *Klage*. De to typer dækker indholdet af den henvendelse til Gud, som salmerne er. Vigtigst er lovprisningen, som vi kan finde både i beskrivelsen af Guds egenskaber og gode gerninger og i taksigelsen for dem. Hertil kommer så klagen til Gud og (ofte) en deraf følgende taksigelse for at blive bøn hørt.

Men når vi taler generelt om salmerne som henvendelse til Gud, så har vi samtidig kaldt dem alle sammen *bønner*, og det er som sådan, vi i det følgende skal se på dem.

Hvor har jeg mange fjender, Gud

Bøn i de gammeltestamentlige salmer betyder ikke, at man beder om noget konkret, en god høst, et nyt hus, et barn. Det betyder, at man enten takker og lovpriser Gud, fordi han skaber, hjælper eller opretholder mennesker, eller man beder om hjælp i en bestemt nødsituation. Det, man beder om, udtrykkes ofte gennem en klage.

Som i Salme 3:

Hvor har jeg mange fjender, Gud!

De gør oprør mod mig.

De siger om mig:

”Ham redder Gud ikke!”

Salmernes Bog 3,2-3 (Bibelen 2020)

Hvem den oprindelige bedende var, ved vi ikke; hvem fjenderne var, og hvori deres oprør konkret består, ved vi heller ikke. Men en senere tid fandt, at bønnen passede godt ind i fortællingen om kong David og hans ulykkelige krig med sine sønner (se Anden Samuelsbog). Og derfor anbragte man en indledning oven for salmen (det nutidige vers 1) som en forklaring: ”Om dengang han flygtede fra sin søn, Absalon”. Men ser vi bort fra denne forklaring, forbliver de konkrete fjender ubekendte. Den tilstræbte effekt af deres misgerning, derimod, kender vi. Den består nemlig, som i mange andre bønssalmer, af en påstand, sand eller falsk, om, at Gud har forladt den bedende.

Sådan er det f.eks. også i Salme 42, hvor ulykken netop består i, at den bedende ikke kan finde Gud:

Jeg siger til Gud, min klippe:

Hvorfor har du glemt mig?

**Hvorfor skal jeg gå klædt i sort
og hænges af fjender?**

**Det er, som om døden æder af min krop,
når mine fjender håner mig
og hele dagen spørger:**

”Hvor er din Gud?”

Salmernes Bog 42,10-11 (Bibelen 2020)

Med deres spørgsmål sætter fjenderne en tyk streg under den bedendes egen ulykkelige erkendelse af at være gudsforladt, både i Salme 42 og Salme 3. Hvorfor Gud har glemt ham, og

hvorfor han føler sig gudsforladt, véd vi ikke som læsere. Men denne åbenhed i motivet gør til gengæld, at salmen kan anvendes igen og igen af dem, der selv føler sig forladt af Gud.

Men du er mit skjold

Hvad den bedende derimod ved i Salme 3, kommer til udtryk i det følgende vers:

**Men du er mit skjold,
min styrke og den, der holder mit hoved oppe**

Salmernes Bog 3,4 (Bibelen 2020)

Bønner minder Gud om, hvem han er, nemlig den, der skal passe på den bedende og hjælpe ham gennem krisen. Derfor kan han også – trods fjendernes påstand om det modsatte – råbe fortrøstningsfuldt til Gud og få svar (Sl 3,5). Triumferende kan han derpå vise fjenderne, at de har taget fejl. Ja, så tryk er han ved Guds trofasthed, at selv før Gud har grebet ind, kan han lægge sig til at sove midt blandt 10.000 fjender (Sl 3,6-7).

Sikker i sin tillid til, at situationen vil ændre sig, appellerer han kraftigt til Gud:

**Rejs dig og red mig, Gud!
Stik mine fjender en lussing,
Knus tænderne på dem, der ikke tror på dig!**

Salmernes Bog 3,8 (Bibelen 2020)

Havde fjenderne ret? Havde Gud forladt ham? Måske! Men ved at gennemspille forløbet og minde Gud om, at han er den bedendes beskytter, får han sat trumf på over for Gud. Med en sådan tiltro fra den bedende bliver Gud simpelthen nødt til at gribe ind! At det så går ud over fjenderne, selvom vi næppe skal se truslen om en guddommelig kæberasler som alt for konkret, er langt mere almindeligt i de gammeltestamentlige salmer, end vi bryder os om. Men den stærke, beskyttende Guds hjælp til den bedende *må* naturligt sætte hans fjender på plads, og det sker i Det Gamle Testamente sjældent med moderne pædagogiske metoder. Og det giver tryghed at vide, at ens Gud er den stærkeste.

Du lod mørket tage os

Det mønster, at den bedende ser sig forladt af Gud, men trods alt stoler på, at han vil gribe ind, finder vi også i de salmer, der handler om nationale nødsituationer. I Salme 44 begynder den bedende med at minde Gud om hans fælles historie med sit folk:

**Gud, med egne ører har vi hørt,
hvad vores forfædre fortalte
om det, du gjorde i gamle dage,
i deres dage med din hånd:
Andre folk jog du bort,
men vores forfædre lod du slå rod,
de fremmede ødelagde du,
men vores forfædre gav du plads**

Salmernes Bog 44,2-3 (Bibelen 2020)

Herefter minder de bedende Gud om, at han er deres konge, og at de takker ham hele dagen. Men i vers 10-17 kommer klagen til:

Alligevel har du skubbet os væk og latterliggjort os [...]

Du lod os flygte for fjenden [...]

Du behandlede os som slagtefår [...]

Du har gjort os til grin for vores naboer

Salmernes Bog 44,10-12.14a (Bibelen 2020)

”Alt dette er sket for os, selvom vi ikke har glemt dig og ikke svigtede vores aftale”, konkluderes det i vers 18. Og så følger til sidst nødskriget i vers 24-27:

Vågn op, hvorfor sover du?

Stå op, afvis os ikke! [...]

Rejs dig, hjælp os!

Red os, du er jo god.

Salmernes Bog 44,24.27, Bibelen 2020

Rejs dig, hjælp os!

Den bedende retter sin bøn til en Gud, som han ikke kan finde, men som han alligevel stoler fuldt og fast på, vil komme ham til hjælp. Sådan er det i mange kollektive og personlige bønssalmer. Den mest berømte er indledningen til Salme 22, ”Min Gud, min Gud! Hvorfor har du forladt mig” (Sl 22,2), som if. Matthäusevangeliet var Jesus’ sidste ord på korset (Matt 27,46). Også den rummer visheden om, at Gud vil gribe ind. Og så slutter den med en lang takkebøn for Guds redning – en takkebøn, hvori hele familien, hele menigheden, hele verden, ja hele universet er inviteret til at deltage (Sl 22,22-32). Minneapolis: Fortress Press 1993.

Som udtryk for klage og lovprisning kan bønnerne fra Salmernes Bog da være til inspiration også for det moderne tvivlende og fortvivlede menneske. Med deres åbenhed for fortolkning låner de ord til den, der ikke selv kan finde dem, og som har brug for hjælp til at bede – også om noget konkret som en god høst, et nyt hus, et barn.

Her kan du læse mere

Else K. Holt, ”Syng og tro: Skitse til en sangens teologi” i Else K. Holt og Hans J. Lundager Jensen (red.), *Mellem tekster: Festskrift til Kirsten Nielsen*. Frederiksberg: Forlaget Anis 2003, s. 139-155.

Else K. Holt, *Kommentar til Salmernes Bog*. København: Det Danske Bibelselskab 2004.

Gertrud Yde Iversen og Kirsten Nielsen, *Bibelens store linjer og mange stemmer*. Frederiksberg: Eksistensen 2024 (især s. 193-197).

Blandt Dødehavsrullerne findes de allerførste eksempler på bønnesamlinger, som senere bliver til den jødiske siddur – bønnebogen, som er grundlaget for synagogegudstjenesten. © Yehoshua Halevi / Alamy Stock Photo.

Da jøderne opfandt bønnebogen

Hvornår blev den jødiske gudstjeneste i synagogen med faste, nedskrevne bønner opfundet? Og havde man faktisk de samme bønner alle steder, hvor jøder samledes for at bede? Det giver Dødehavsrullerne os et indblik i

*Søren Holst
Freelance-teolog*

Fra tempel til bønnebog

Det Nye Testamente giver det indtryk, at jøder for 2000 år siden regelmæssigt samledes i synagogen om lørdagen til højtlesning og udlægning af de hellige skrifter. Det Gamle Testamente kender ikke til en fast praksis af den art. I Det Gamle Testamente foregår den faste og regelbundne gudsyndyrkelse i templet, og den blev varetaget af præsterne, uden at almindelige mennesker behøvede (eller havde lov til!) at deltage.

Offentlig læsning af toraen sker kun som en enkeltstående, særlig handling (se Neh 8). Individuelle israelitter har naturligvis spontant kunnet henvende sig til Jahve i bøn (se fx 1 Sam 2,1-10 eller 2 Kong 19,15-19). Og de 150 bønner, som udgør Salmernes Bog, har været anvendt til noget – vi ved blot ikke til hvad. Den eneste faste og regelbundne rituelle gudsyndyrkelse, der er foreskrevet for ikke-præster, er at afstå fra arbejde på sabbatten og at fejre nogle få årlige helligdage, primært de tre ”valfartsfester”, påske, ugefest og løvhyttfest (se fx 3 Mos 23).

I Daniels Bog (6,11) beskrives det dog, at Daniel tre gange hver dag bad med ansigtet vendt mod Jerusalem. Men dels står der ikke, at det var noget alle jøder gjorde – og dels er Daniels Bog med stor sikkerhed den allerseneste af Det Gamle Testaments bøger, og derfor er det ikke overraskende, at vi her finder begyndelsen til noget, som senere, i tiden mellem Det Gamle og Det Nye Testamente, bliver almindelig praksis.

Der er altså kommet noget nyt ind i billedet i tiden mellem Det Gamle og Det Nye Testamente. I århundrederne før Det Nye Testaments tid opstår en organiseret gudstjeneste, som i modsætning til den enkelte israelits spontane bøn er fælles og finder sted på fastlagte tidspunkter – men som i modsætning til ofrene i templet angår alle og principielt kan finde sted hvor som helst, men typisk i et ”forsamlingshus” (som på græsk hedder ”synagoge”). Og en af vores bedste kilder til dette er Dødehavsrullerne.

Bøn i Dødehavsrullerne

Grundstammen i synagogegudstjenesten var bøn. Når der står om de førte kristne, at de ”holdt fast ved apostlenes lære og fællesskabet, ved brødets brydelse og ved bønnerne” (ApG 2,42) – og netop ”bønnerne” i bestemt form som noget, læseren i forvejen kender til – så er der ret sikkert tale om en form for gudsdyrkelse, som de havde til fælles med det øvrige jødiske samfund: At man samledes i et hus for at bede faste fælles bønner.

Blandt Dødehavsrullerne findes der mange manuskripter med bønner, som udtrykkeligt er til fælles brug på et bestemt tidspunkt. De er altså de allerførste eksempler på det, som senere bliver til den jødiske *siddûr* – bønnebogen, som er grundlaget for synagogegudstjenesten.

FAKTA: De første ”bederemme”

I Matthæusevangeliet (Matt 23,1-6) skælder Jesus de religiøse autoriteter ud for at ”gå med brede bederemme”. Det drejer sig om det, som jøder selv ville kalde *tefillin*, dvs. remme, som har påmonteret en lille kapsel, der indeholder et centralt citat fra Det Gamle Testamente, og som man før bønner binder fast om sin venstre arm og sin pande som en helt bogstavelig efterlevelse af formaningene i Femte Mosebog: ”Disse ord, som jeg i dag befaler dig, skal ligge dig på sinde, ... Du skal binde dem om din hånd som et tegn, de skal sidde på din pande som et mærke” (5 Mos 6,6-8). I Qumran har man, foruden tekster med bønner, også fundet 2000 år gamle eksempler på, hvordan disse kapsler, og teksterne inden i dem, så ud.

Fragmenter af antikke tefillin fra Qumran. © Eddie Gerald / Alamy Stock Photo.

Der er både daglige bønner, særlige bønner til sabbatten og bønner til de årligt tilbagevendende højtider. Og teksterne fortæller os altså tydeligt, at fælles, organiseret bøn – omtrent som nutidens gudstjeneste i en synagoge – var en veletableret praksis på en tid, hvor templet i Jerusalem stadig fandtes.

En anden interessant oplysning, som teksterne giver, er, at der ikke ser ud til at have været én autoriseret ordning for bønnerne, som alle jøder fulgte. Et godt eksempel er manuskripterne med bønner til brug hver dag.

Tak morgen og aften

Et papyrusmanuskript, som forskerne blot har kaldt ”Daglige bønner”, rummer en cyklus af korte velsignelser til hver aften og morgen i måneden. Aftenbønnen kommer først, fordi døgnet ifølge jødisk skik begynder ved solnedgang. Papyrus er mindre holdbart end pergament, men man får trods alt et indtryk af, at indholdet næsten udelukkende er tak til Gud – og i øvrigt, at månedens dage beregnes ud fra månefaserne, der angives som ”andele af lys” og ”andele af mørke”. Her er fx de bevarede brudstykker af aftenbønnen til månedens sjette dag (de firkantede parenteser markerer tekst, som er forsvundet fx på grund af huller i papyrusen, men som vi kan gætte kvalificeret på ud fra andre tilsvarende fragmenter):

På den sjette i mån[eden, om aftenen, skal de lovprise, og de skal svare og sige: Lovet være Israels Gud] ... den nat, som ha[n] ... foran ham ... vi er hans hellige folk ... i den fe[mte] ... fe[m an]dele af [lys] ... Og .

”Daglige Bønner”, 4Q503, fragment 4-6, l. 7-11

Et andet, og mere velbevaret, manuskript hedder ”Himmellysenes Ord”. Titlen står i dette tilfælde simpelthen skrevet på bagsiden af rullens begyndelse, så vi ved, hvad man kaldte den i oldtiden. Denne tekst dækker kun en uge, og der er kun én bøn til hver dag. Til gengæld er bønnerne væsentligt længere end i ”Daglige Bønner”-teksten.

Hverdag og sabbat

Der er også forskelle i indholdet. ”Daglige Bønner” bestod næsten kun af tak. ”Himmellysenes Ord” er optaget af historiske tilbageblik på, hvad folket har gjort galt i fortiden, og hvordan Gud alligevel har grebet ind og reddet dem. I ugens løb bevæger man sig fra skabelsen over syndefald, syndflod, pagtslutning ved Sinaj, ørkenvandring og tempelbygning frem til eksil og hjemkomst. I bønnen til ugens femte dag ses der fx tilbage på israelitternes ørkenvandring på denne måde:

Herre, handl dog, som du plejer, med din store styrke, du som tilgav vores fædre, da de gjorde oprør mod dine ord, og du blev vred på dem, så du ville tilintetgøre dem. Men du forbarmede dig over dem, fordi du elskede dem, og for din pagts skyld – for Moses skaffede soning for deres synd – og for at evige generationer skal kende din store styrke og din vældige barmhjertighed.

”Himmellysenes Ord”, 4Q504, fragment 1-2, kol. 2, l. 7-11

Bønnen til sabbatsdagen består derimod kun af lovprisning af Gud. Dette mønster er det samme som i senere tiders synagogegudstjeneste: En af de helt centrale bønner i senere jødisk gudstjeneste, *Amidah* (”Attenbønnen”), indeholder på hverdage et midterafsnit med bønner om Guds hjælp i alle slags jordiske sager, men på sabbatten udelader man det afsnit: Det hører til sabbattens væsen, at man ikke skal tænke på, hvad man mangler, men glæde sig over det, man har.

Her kan du læse mere

Søren Holst, "Religiøs praksis", i Bodil Ejrnæs (red.), *Dødehavsrullerne: Indhold, historie og betydning*. København: Anis 2009, s. 179-188.

Bodil Ejrnæs m.fl. (red.), *Dødehavsskrifterne og de antikke kilder om essæerne*, 2. udvidede og reviderede udgave. København: Anis 2003, s. 353-429.

Nicole Kidman spiller hovedrollen som Grace ("Nåde") i Lars von Triers film Dogville (2003), der handler om menneskelig nådefuldhed eller mangel på samme. © Moviestore Collection Ltd / Alamy Stock Photo.

Nådesystemet hos Paulus

Betydningen af "nåde" er vi i dag næsten blinde for, når vi læser Det Nye Testamente, selvom den optræder 100 gange i de paulinske breve. Guds nåde er Paulus' vigtigste teologiske begreb og helt central i hans tænkning og bønsspraksis

René Falkenberg

Lektor i Det Nye Testamente

Aarhus Universitet

Guds nåde som bønnens grundlag

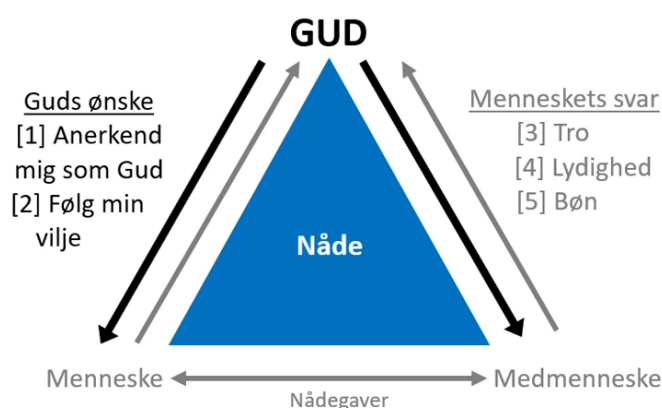
En af de store Paulusforskere, Krister Stendahl, beskriver Paulus' skrivestil som "mættet med bønfyldt sprog. Hans taksigelser, hans indledende og afsluttende hilsener, hans håb, hans formaninger, hans bekymringer, hans rejseplaner er alle ofte formet i et sprog, som kommer tæt på bønnens, et sprog dannet og meddelt af hans opmærksomhed på guddommeligt nærvær, guddommelig handlen" (Stendahl 1980, s. 240). Paulus skriver således i et særligt bønssprog, der har Guds handlen som sit grundlag. Derfor må vi, inden vi ser på menneskets henvendelse til Gud, f.eks. i bøn, forstå baggrunden for Guds henvendelse til mennesket.

I det antikke samfund var forholdet mellem guder og mennesker kendetegnet ved et nådesystem, det socialt-økonomiske patron-/klientsystem, som handlede om to parter forpligtelse over for hinanden, når patronen gav klienten en gave. Ordet "nåde" (græsk, *cháris*) kan netop oversættes som [1] *gave*, men også som [2] *velgerning* og *begunstigelse* eller som [3] *taknemme*.

lighed og tak. I Paulus' sammenhæng er nåden derfor [1] en guddommelig gave, dvs. [2] Guds velgerning og begunstiggelse af menneskene, men også det menneskelige svar, dvs. [3] taknemmelighed og tak til Gud for gaven. Alle enkeltdelene kommer af den selvsamme nåde og udgør et samlet nådesystem mellem de to parter, Gud og mennesker, der på den måde bliver indbyrdes afhængige af hinanden.

Nådesystemet hos Paulus

Det kan virke underligt, at Gud i et sådant system skulle være afhængig af mennesker, for normalt afhænger Gud ikke af noget som helst: "Gud er Gud, om alle land lå øde, Gud er Gud, om alle mand var døde," som det lyder i folkekirkens Salmebog (DDS 7). Alligevel kan vi forstå Paulus sådan, at Gud er motiveret til at give menneskene en gave, fordi han ønsker deres særlige respons på gaven. Følgende handlingsmodel vil tydeliggøre forholdet mellem Gud og mennesker i nådesystemet:

De to sorte pile nedad ("Guds ønske") viser, at Gud giver menneskene sin gave, for at de [1] skal *anerkende* ham som Gud (Rom 1,19–23) og [2] *følge hans vilje*, dvs. følge hans bud fra Det Gamle Testamente om kærlighed til næsten (3 Mos 19,18); selve gaven er Kristusbegivenheden, hvor Gud lader sin søn opstå til evigt liv, selvom menneskene slet ikke har fortjent gaven (Rom 3,9.23–24), sådan som professor i Det Nye Testamente Troels Engberg-Pedersen (2008, s. 27–29) har foreslået det. Kristusbegivenheden er dermed Guds velgerning over for mennesker og grunden til hans begunstiggelse af dem.

De to grå pile opad ("Menneskets svar") viser, at Guds begunstiggelse kun virker, hvis menneskene i taknemmelighed [3] *tror* på gavens ophav og indhold, Gud og Kristus (Rom 3,22.25–26; 5,2), dvs. anerkender Gud som den, der lod sin søn opstå, og samtidig viser [4] *lydighed* over for Guds vilje, dvs. lever efter næstekærlighedsbuddet. Først da begunstiger Gud menneskene med det evige liv, som hans søn opstod til, og med en retfærdiggørelse, som betyder, at man stilles i det rette forhold til Gud, når man altså tror på ham/Kristus og er lydig overfor næstekærlighedsbuddet.

I svaret på Guds gave optræder [5] *bøn* sammen med tro og lydighed. Som sagt ovenfor, er Paulus' skrivestil kendetegnet ved bønnens sprog, f.eks. i Romerbrevets indledende hilsen: "*Nåde* være med jer og fred fra Gud, vor Fader, og Herren Jesus Kristus" (Rom 1,7), og i brevets afsluttende hilsen: "Vor Herre Jesu *nåde* være med jer" (16,20). Også når Paulus takker Gud gennem Kristus: "Gud ske *tak* ved Jesus Kristus, vor Herre" (7,25), eller når han takker for Kristusbelæringen og dens betydning for mennesker: "Gud ske *tak* for, at I, der var syndens trælle, er blevet lydige af hjertet imod den lære, I blev indført i" (6,17). Enkelte gange præsenterer Paulus bønner i kortform som påkaldelse af Gud selv: "Abba, fader" (8,15; Gal 4,6), dvs. som ham, der garanterer nådens gyldighed i de Kristustroendes praksis.

Nådesystemets mytologiske baggrund

Paulus præsenterer sit nådesystem i en mytologi, hvor Adams, dvs. alle menneskers, fald (1 Mos 2–3) kun kan annulleres af nådens gave i Kristusbegivenheden: “for døde de mange på grund af den enes (dvs. Adams) fald, er Guds *nåde* og gave så meget mere kommet de mange rigeligt til gode ved *nåden* i det ene menneske, Jesus Kristus” (Rom 5,15). Selvom historien om Adams fald og synd genfindes i Moseloven, er Guds lov i Det Gamle Testamente ikke nok til at frelse menneskene. Imidlertid kan loven hjælpe ved at kaste lys på menneskers synd, når den siger, hvad man må og ikke må: “loven kom til, for at faldet skulle blive større; og blev synden større, er *nåden* blevet så meget desto større, for at *nåden*, ligesom synden har hersket i og med døden, skal herske ved retfærdighed til evigt liv ved Jesus Kristus, vor Herre” (5,20–21).

Kun Kristusbegivenheden kan overvinde den synd og død, der tydeliggøres af lovens mange forbud og påbud. Ikke overraskende er Kristusbevægelsen på Paulus’ tid (ca. år 50–55 e.v.t.) ikke særlig udbredt, hvorfor det blot er en lille “rest” af menneskeheden, som får gavn af nådesystem og Kristusbegivenhed: “Sådan er der også i vor tid blevet en rest tilbage, som er udvalgt af *nåde*. Og er det ved *nåde*, er det ikke længere af (lov)gerninger; ellers ville *nåden* jo ikke længere være *nåde*” (Rom 11,5–6). Dog er næstekærlighedspraksis den eneste af de mange lovgerninger, som Paulus stadig fastholder, fordi dette ene bud opfylder resten af hele Moseloven (13,8–10; Gal 5,14).

Kærlighed som den største nådegave

En sidste pointe i handlingsmodellen ovenfor angår den vandrette grå dobbeltpil (“Nådegaver”), hvor nådesystemet ikke kun har betydning for relationen mellem Gud og den Kristustroende, men også for relationen mellem menneske og medmenneske i menigheden:

I kraft af den *nåde*, jeg har fået, siger jeg til hver eneste af jer: Hav ikke højere tanker om jer selv, end I bør have, men brug jeres forstand med omtanke, enhver efter det mål af tro, som Gud har givet ham. For ligesom vi har ét legeme, men mange lemmer, alle med forskellige opgaver, således er vi alle ét legeme i Kristus, og hver især hinandens lemmer. Vi har forskellige nådegaver, alt efter den *nåde*, vi har fået

Romerbrevet 12,3–6

Paulus og hans missionskolleger er forvaltere af Guds *nåde* (“I kraft af den *nåde*, jeg har fået”), her anvendt til moralsk vejledning af de Kristustroende i en menighed, han beskriver som Kristus’ krop (jf. 1 Kor 12). I Kristuskroppen svarer menighedens medlemmer til de enkelte kropsdele, der alle har “forskellige opgaver,” fordi de “har forskellige *nådegaver*, alt efter den *nåde*,” som også de, ligesom Paulus, “har fået” af Gud. Nådegaverne kan f.eks. være menighedstjeneste, undervisning, almisser, ledelse eller barmhjertighedsgjerninger, hvor hovedpointen er, at de altid skal praktiseres i indbyrdes kærlighed medlemmerne imellem (Rom 12,6–9). Netop derfor siger han til menigheden: “stræb efter de største *nådegaver*” (1 Kor 12,31) og “størst af dem er kærligheden” (13,13).

Her kan du læse mere

Troels Engberg-Pedersen, “Gift-Giving and Friendship: Seneca and Paul in Rom 1–8 on the Logic of God’s *Xáρις* and Its Human Response”. *Harvard Theological Review* 100/1 (2008): 15–44.

James R. Harrison, *Paul’s Language of Grace in Its Graeco-Roman Context*. Tübingen: Mohr Siebeck 2003.

Jerome H. Neyrey, *Give God the Glory: Ancient Prayer and Worship in Cultural Perspective*. Grand Rapids, Michigan, og Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company 2007.

Krister Stendahl, "Paul at Prayer". *Interpretation: A Journal of Bible and Theology* 34/3 (1980): 240–248.

Jesus beder i ensomhed i Getsemane. Glasmosaik fra Christ Memorial Episcopal Church, Kauai (Hawaii), 1920'erne. © Keith McIntyre / Shutterstock.com.

Bøn i evangelierne – synoptisk læst

Bøn er i Det Nye Testamente på én og samme tid et middel til at fastholde og udfolde den nye relation til Gud, som opstår med troen på den opstandne Jesus

Mogens Müller

*Professor emer. i Det Nye Testamente
Københavns Universitet*

Disciplenes og Jesus' bøn i Markusevangeliet

Når man læser de fire evangelier i den kronologiske rækkefølge, hvori de er blevet til, sker der med hensyn til motivet "bøn" en udvikling, der er til at få øje på. Således står der i det ældste af dem, Markusevangeliet, ikke meget om bøn. To gange læser vi, at Jesus går af sted for at bede i ensomhed (Mark 1,35 og 6,46). Et par gange gælder det disciplenes bøn. Den første gang (11,24-25) forbinder deres bøn med deres tro. Således opmuntrer Markusevangeliets Jesus dem her med ordene: "Alt, hvad I beder og bønfaller om, det skal I tro, at I har fået, og så får I det" (11,24). Det følges dog straks op af formaningen: "Når I står og beder, skal I tilgive, hvis I har noget imod nogen, for at også jeres fader i himlene kan tilgive jeres overtrædelser" (11,25). For som det videre hedder i 11,26: "Men hvis I ikke tilgiver, vil jeres fader i himlene heller ikke tilgive jeres overtrædelser." I talen om de sidste tider opfordres disciplene endelig (13,18) til at bede om, at de sidste tiders trængsler ikke skal komme over dem om vinteren.

Først i Getsemane-scenen (Mark 14,32-42) sættes der ord på Jesus' bøn. Jesus siger her til disciplene, at de skal sætte sig, mens han beder. Han tager dog Peter, Jakob og Johannes med sig, bliver grebet af forfærdelse og angst og erklærer over for de tre, at hans sjæl er fortvivlet til døden. Han beder dem blive tilbage og bede og våge, mens han selv går længere bort for i ensomhed at bede om, at denne time, dvs. hans død, om muligt må gå ham forbi. "Han sagde: 'Abba, fader, alt er muligt for dig. Tag dette bæger fra mig. Dog, ikke hvad jeg vil, men hvad du vil'" (14,36). Da Jesus kommer tilbage til de tre og finder dem sovende, bebrejder han dem, at de ikke kunne våge med ham blot denne ene time. Han går så væk fra dem for igen at bede med de samme ord (14,39). Det gentager sig en tredje gang (14,41), men så er timen kommet.

Bøn handler altså i Markusevangeliet om at komme i overensstemmelse med Guds vilje, hvis indhold netop troen åbner øjnene for. Og troen er handlingsorienteret: Den himmelske faders tilgivelse er uløseligt forbundet med, at den, der er tilgivet, også selv tilgiver andre. Man kan ikke forhandle med Gud. Derfor lyder anklagen ved den såkaldte tempelrensning da også programmatisk: "Mit hus skal kaldes et bedehus for alle folkeslagene. Men I har gjort det til en røverkule" (Mark 11,17). Og man skal da slet ikke som farisæerne bede længe for et syns skyld (12,40).

Bønnens videreudvikling i Matthæusevangeliet

Det er ikke svært at se, at forfatteren til Matthæusevangeliet videreudvikler denne opfattelse af bønnens væsen. Ganske vist rummer dette skrift kun én omtale af, at Jesus trak sig tilbage for at bede i ensomhed (Matt 14,23). Til gengæld optræder i Bjergprædiken en belæring om, at når disciplene beder, skal de gøre det i ensomhed og kun med Gud for øje (6,5-8). Denne belæring står som optakt til den bøn, fadervor, som Jesus ifølge dette evangelieskrift lærer sine disciple (6,9-13). Denne bøn kan udmærket forstås som en om- eller genskrivning af, hvad vi læste i belæringen af disciplene i Markusevangeliet kombineret med Jesus' bøn i Getsemane Have. For en sikkerheds skyld understreges ordet "(lige)som" i fadervors femte bøn: "Forlad os vor skyld, som også vi forlader vore skyldnere" (6,12) i de efterfølgende vers (6,14-15). Og den uomgængelige nødvendighed af, at den himmelske faders tilgivelse får denne virkning, er endelig pointen i lignelsen om den gældbundne tjener (18,21-35). Som Grundtvig digtede: "Hver gang vi bad vort fadervor, følte vi dybt i vort indre, nåden vil høste, hvad den sår, vil ikke nøjes med mindre" (DDS 695,5). Derfor skal Jesus' disciple ikke bare elske, men også bede selv for deres fjender og forfølgere (se Matt 5,44).

Bøn som bekendelse i Johannesevangeliet

Selv om forfatteren til Johannesevangeliet nu almindeligvis antages at have kendt både Markus- og Matthæusevangeliet, hører vi ikke heri om Jesus' bøn i ensomhed, eller at han lærer sine disciple en særlig bøn. Undtagelsen er den såkaldte "ypperstepræstelige bøn" (Joh 17), som dog nok så meget som til Gud henvender sig til disciplene dengang og sidenhen. For selvom den er udformet som en bøn, står den som en sammenfatning af Jesus' gerning, hvorunder han udtrykkelig ikke beder om, at Gud skal tage disciplene ud af verden, men bevare dem fra det onde (17,15). Og i den forudgående fortælling om Lazarus' opvækkelse "bekender" Martha sin viden om, at hvad Jesus beder Gud om, vil Gud give ham (11,22). Ellers udtrykker dette evangelieskrift forvisningen om, at Gud eller Jesus selv vil give dem, hvad som helst de beder om i Jesus' navn (14,13-16 og se også 10,30: "Jeg og Faderen er ét"; jf. desuden 15,7.16 og 16,23-26). Som i Markus- og Matthæusevangeliet er indholdet af deres bønner altså "reguleret" af deres tro på Jesus som Kristus og derfor i grunden en bekendelse.

Bønnen som kristent åndedræt i Lukasevangeliet

Lukasevangeliet, som jeg i lighed med Apostlenes Gerninger antager, stammer fra 130'erne eller 140'erne e.Kr., afspejler en tid, hvor bønnen i højere grad fremstilles som en kristen måde

at trække vejret på og et middel til at opnå samstemthed med Guds vilje. De langt hyppigere henvisninger i dette evangelieskrift til, at Jesus trak sig tilbage for at bede (Luk 5,16; 6,12; 9,18.28-29), understreger hans rolle som forbillede. Det begynder med, at det i fortællingen om hans dåb udtrykkelig siges, at det var *mens* han bad, at himlen åbnedes og Helligånden dalede ned over ham (3,21-22). Fadervor i Lukasevangeliet (11,2-4) virker som en bevidst forkortelse af Matthæusevangeliets udgave. Den optræder som svar på disciplenes bøn: ”Herre, lær os at bede, ligesom Johannes lærte sine disciple det” (11,1) og siges at ske i forbindelse med, at Jesus var et sted og bad og var færdig med sin bøn.

Lukasevangeliet har ligefrem et par lignelser, der handler om bøn, nemlig lignelsen om bønghørelse (11,5-13) samt lignelserne om enken og den uretfærdige dommer (18,1-8) og om farisæeren og tolderen (18,9-14). I dette evangelieskrift bliver Jesus på korset endelig selv et forbillede, når det gælder bøn for ens fjender (23,34), og det følges i Apostlenes Gerninger op af kirkens første martyr, Stefanus, hvis sidste ord også er en bøn for dem, der stener ham: ”Herre, tilregn dem ikke denne synd!” (ApG 7,60).

Selv om bønnerne som et forsøg på at ændre Guds vilje vel ikke er helt fraværende i evangelierne, gælder den altså i første række om at bringe den bedende i overensstemmelse med den. For Guds vilje, som den er blevet synlig i Jesus, står fast.

Her kan du læse mere

Aage Pilgaard, *Kommentar til Markusevangeliet*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2008.

Mogens Müller, *Kommentar til Matthæusevangeliet*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2020 (2. udgave).

Niels Willert, *Kommentar til Lukasevangeliet*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2023.

Helge Kjær Nielsen, *Kommentar til Johannesevangeliet*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2007.

Helge Kjær Nielsen, *Kommentar til Johannesevangeliet*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2007.

Lisbet Kjær Müller og Mogens Müller, ”Fadervors tekst”, i Marianne Christiansen og Tine Lindhardt (red.), *Oplysning til borgerne om fadervor – Tydning og betydning*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2019, s. 265-284.

Under det sidste måltid med disciplene beder Jesus en længere afskedsbøn. Maleri af Duccio di Buoninsegna, ca. 1310. © Wikimedia Commons.

Sig det med kærlighed: Jesus' johannæiske fadervor

I Johannesevangeliet er Jesus en mand af mange ord. Det kommer bl.a. til udtryk i hans længere bøn til sin himmelske fader i kapitel 17. Bønnen angår ikke kun Jesus selv, men også alle andre, der har den samme himmelske fader som ham. Den kan ligefrem betegnes som "det johannæiske fadervor"

*Martin Friis
Sognepræst, ph.d.
Rosenvængets Sogn, Østerbro*

Jesus får tungen på gled i Johannesevangeliet

Sammenlignet med de øvrige tre evangelier rummer Johannesevangeliet en række særtræk. Det angår bl.a. handlingsforløbet og persongalleriet og, ikke mindst, Jesus' tendens til selv at sætte ord på, hvem og hvad han er. Jesus er ikke ligefrem ordknap i de øvrige evangelier, hvor han udtrykker sig i billedrig tale (som i de mange lignelser), i sine samtaler med andre mennesker (som i belæringerne af disciplene) og i bøn (som i Getsemane Have).

Men i Johannesevangeliet får Jesus for alvor tungen på gled. Hans ord rummer en helt anden karakter end i de øvrige evangelier. Det gælder både typen af talestof og graden af selvrefleksion fra Jesus' side. De mange lignelser erstattes af metaforiske "jeg er"-udsagn som "Jeg er det

sande vintræ” (Joh 15,1, hertil også 6,35; 8,12; 9,5; 10,7.9.11 og 14; 11,25 og 14,6). Desuden er der kun få konkrete discipelbelæringer i Johannesevangeliet.

Jesus’ samtaler med mennesker i Johannesevangeliet handler i vid udstrækning om hans status som Guds søn og hele verdens frelser. I evangeliets første hoveddel (Joh 1,19-12,50) kommer dette til udtryk i Jesus’ samtale med Nikodemus i Joh 3, med den samaritanske kvinde i Joh 4, med folkemængden i Joh 6, med ”jøderne” i Joh 5, 7-8 og 10, og med Martha og Maria i Joh 11. I evangeliets anden hoveddel (Joh 13-20) ses dette i den længere bordsamtale, også kaldet ”afskedstalen” (jf. Joh 13-17), umiddelbart efter Jesus’ og disciplenes sidste fællesmåltid og umiddelbart før hans tilfangetagelse. Afskedstalen foregiver at være en tale, som Jesus holder for sine jordiske disciple. Men der er i virkeligheden en *dobbelt tiltale*: via sin tale til disciplene taler Jesus nemlig direkte til evangeliets tiltænkte læsere, eller rettere: tilhørere.

I sin afskedstale tager Jesus, som titlen antyder, sin afsked med de elleve disciple (Judas har netop forladt dem, jf. Joh 13,30) og forbereder dem, og dermed læserne, på den tid, der venter dem, efter hans død, opstandelse og himmelfart. En tid, der vil være præget af Jesus’ fysiske fravær (jf. 14,1-7 og 16,16-33), men også af hans fortsatte åndelige nærvær (jf. 14,15-31; 15,26 og 16,5-15). En sådan tid er svær at leve i, og den er kun gjort sværere af det had, som ”verden” vil møde disciplene med, fordi de ikke længere er en del deraf (jf. 15,18-16,4). Som modsvar hertil byder Jesus dem at leve et liv i indbyrdes kærlighed (jf. 13,31-35 og 15,1-17).

Jesus beder sin sidste bøn

Jesus afslutter sin afskedstale i Joh 17 med en længere bøn til sin himmelske fader. Dette er i tråd med datidens genremæssige konventioner for store taler, der ofte afsluttedes med en bøn. Bønnen rummer vendinger og betragtninger, der til sammen udgør en opsummering af Jesus’ samlede virke på tværs af hele Johannesevangeliet. Bønnen kan derfor også betegnes som Jesus’ ”testamente” (det samme kan også siges om Joh 13-17 som helhed) eller som ”det johan-næiske fadervor”.

Siden oldkirken går kapitlet også under overskriften ”Jesus’ ypperstepræstelige bøn”, *dels* pga. Jesus’ skildring af sig selv som forbindelsesled mellem Gud og mennesker og *dels* pga. den fremtrædende rolle, som fænomenet ”hellighed” har i bønnen. Begge elementer var af stor betydning for det ypperstepræstelige embede. Jesus omtaler dog ikke sig selv som ”ypperstepræst” i Johannesevangeliet.

Jesus’ bøn på egne vegne (Joh 17,1-8)

Jesus indleder sin bøn med en opsummerende omtale af sit forudgående jordiske virke, hvor Jesus har ”herliggjort” Gud (Joh 17,4). Gennem sine ord og gerninger har Jesus ladet mennesker møde Guds magt og herlighed for dermed at ”fuldføre den gerning” (17,4), som Gud har givet ham. Jesus går sin skæbne i møde med oprejst pande. Han beder Gud om, at han må ”herliggøre” ham nu ”hos dig” (17,5), dvs. at Jesus efter sin opstandelse kan vende tilbage til den himmelske fader, der i sin tid udsendte ham. Her er der intet spor af den tvivl, som Jesus giver udtryk for i Getsemane Have i de øvrige evangelier (jf. Mark 14,36; Matt 26,39 og Luk 22,42, saml. Joh 12,27).

På tværs af Johannesevangeliet fremhæver Jesus, hvordan han i sit virke på jorden har fungeret som Guds udsending, ja, ligefrem som hans fysiske repræsentant. Forud for afskedstalen kan han konstatere, at ”den, der ser mig, ser ham, som har sendt mig” (Joh 12,45), og ”når jeg taler, taler jeg sådan, som Faderen har sagt til mig” (12,50). Og endnu tidligere i evangeliet lyder det: ”Sønnen kan slet intet gøre af sig selv, men kun det, han ser Faderen gøre; for hvad

Faderen gør, det samme gør også Sønnen” (5,19). Den indledende selvrefererende del af Jesus’ bøn afspejler således et gennemgående træk ved Johannesevangeliet.

Jesus’ bøn på disciplenes vegne (Joh 17,9-19)

Midterdelen af Jesus’ bøn angår ikke ham selv, men disciplene, der fortsat ”er i verden” (Joh 17,11). Den jordiske tilværelse, som de går i møde i Jesus’ fysiske fravær, vil være præget af mange trængsler og had af den ”verden”, som de ikke længere tilhører (jf. 17,14 og 16, saml. 15,19), men som de fortsat skal forblive i (jf. 17,15a). Jesus beder derfor Gud om, at han må ”bevare dem fra det onde” (17,15b, saml. Matt 6,13 og Luk 22,32), og at han må hellige ”dem i sandheden” (Joh 17,17 og 19, saml. 3,21; 8,31-32; 14,6; 16,13 og 18,37).

I sin forudgående afskedstale italesætter Jesus også disciplenes forestående vanskelige tilværelse (jf. 15,18-16,4). At han gentager dette i bønnen, skyldes nok den førnævnte *dobbelte tiltale*: Afskedstalen og bønnen er henvendt *dels* til de konkrete historiske disciple og *dels* til evangeliets læsere. Sidstnævnte skal forstå, at de tager del i et jordisk lidelsesfællesskab, der strækker sig over tid og gælder for alle, der har den samme himmelske fader som Jesus selv (jf. 17,9).

Jesus’ bøn på verdens vegne (Joh 17,20-26)

I den afsluttende del af Jesus’ bøn bredes perspektivet yderligere ud. Jesus beder nemlig ikke blot på egne vegne og på disciplenes, ”men også for dem, som ved deres ord tror på mig” (Joh 17,20). Denne sidste del af bønnen angår altså de troende. I kraft af den *dobbelte tiltale* er evangeliets tiltænkte læsere allerede inddraget i den forudgående del af bønnen (jf. 17,9-19). Derfor er det ikke dem, der adresseres her.

Men hvem er det så? Jesus afslører det selv: det er nemlig hele ”verden”. Han beder om, at ”alle må være ét” (17,21, saml. 17,22-23), så at ”verden skal tro, at du har udsendt mig og har elsket dem, som du har elsket mig” (17,23, saml. 3,16.35; 5,20; 17,24.26). Og ligesom Jesus er udsendt af Gud, er disciplene, og dermed læserne, udsendt af Jesus (jf. 17,18, saml. 15,16 og 20,21). Deres rolle er da – som Jesus’ udsendinge – at udbrede budskabet om ham og hans himmelske fader i kærlige ord og lige så kærlige gerninger. For dermed vil hele den ellers så hadefulde verden til sidst få Guds kærlighed at føle.

Her kan du læse mere

Kasper Bro Larsen, ”At sige verden ret farvel. Jesus’ afskedstale i genrehistorisk belysning (Joh 13-17)” i Gitte Buch-Hansen og Christina Petterson (red.), *Hvad er Sandhed? Nye læsninger af Johannesevangeliet*. Frederiksberg: Alfa, 2009, s. 85–102. Hertil også C. H. Dodd, *The Interpretation of the Fourth Gospel*. Cambridge: Cambridge University Press 1995[1953], s. 417–423.

Troels Engberg-Pedersen, *Johannesevangeliets klarhed. En læsning for præster og andre nysgerrige*. Frederiksberg: Eksistensen 2017, særligt s. 189–197.

Michael J. Gorman, *Abide and Go. Missional Theosis in the Gospel of John*. Eugene, OR: Cascade Books 2018, særligt s. 108–132.

Helge Kjær Nielsen, *Kommentar til Johannesevangeliet*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2007, særligt s. 526–549. For en anbefalelsesværdig engelsksproget kommentar, se Jo-Ann A. Brant, *John (Paideia-serien)*. Grand Rapids, MI: Baker Academic 2011, s. 224–230.

I Bibelen er David Guds udvalgte konge, og det er noget, som flere fyrster gennem historien gerne vil spejle sig i. Som her engelske Henrik 8. i skikkelse af kong David med harpen. Illustration af Jean Mallard fra Psalter of Henry VIII, 1540'erne. © British Library Archive, Royal 2 A. XVI.

Davids Salmer til lønkammeret, hoffet og prædikestolen

Hvorfor knæler konger? Kirkehistorien vrirler med mægtige mænd, der beder for at overbevise om deres fromhed og magt. Fra kong David til Donald Trump har bønnen knyttet magthavere tættere til Gud – og legitimeret deres position

Søren Frank Jensen

Postdoc ved Universität Hamburg

Bøn og magt

Umiddelbart inden Donald Trump blev indsat som USA's 47. præsident, bad Franklin Graham en bøn på vegne af de forsamlede i Kongressen. Den evangelikale præst talte først direkte til den afgående præsident, Joe Biden: "I de sidste fire år er jeg sikker på, du indimellem har tænkt, at det hele så mørkt ud. Men se, hvad Gud har gjort! Lad os lovprise og ære ham". Tonen var klar fra begyndelsen: Donald Trumps valgsejr var resultatet af en guddommelig indgriben. Herefter takkede Graham Gud for at have reddet Trump ved attentatforsøget i Butler, Pennsylvania: "Du og du alene reddede hans liv og oprejste ham med styrken og kraften fra din mægtige hånd". Bønnen hævdede Trump over almindelig politik, gav hans tilbagevenden til præsidentembedet et guddommeligt formål og legitimerede hans kommende regeringsførelse. Trump fulgte op i sin tale og understregede, at han "blev reddet af Gud for at gøre Amerika great again".

Bøn og magt er tæt forbundet på tværs af kirkehistorien. Det giver politisk pondus at være udvalgt af Gud, udstyret med et helligt formål og en gudgiven legitimitet. I løbet af kirkehistorien er bønne ofte blevet brugt til netop at forbinde politiske hændelser med Guds forsyn og vilje. Stærke ledere, der beder og bliver bønne, er et genkommende motiv. Tag for eksempel legenden om Konstantin den Stores omvendelse til kristendommen i 312 e.Kr. Ifølge Euseb af Caesarea (ca. 260–340) beder Konstantin den kristne Gud om sejr, hvorefter korsets tegn viser sig på himlen, og Kristus åbenbarer sig for ham i en drøm. Konstantin vinder slaget ved Den Milviske Bro, og kristendommen bliver statsreligion i Romerriget.

Et tilsvarende dansk eksempel kender vi fra sagnet om Dannebrog. I 1219 bliver de danske korsfarere overrumplet og er ved at tabe et slag ved Lyndanise i Estland. Biskop Anders Sunesen falder på knæ og løfter armene i en bøn om krigslykke. Så længe han holder armene over hovedet, har danskerne heldet med sig på slagmarken, når han sænker dem, truer nederlaget (jf. Moses i fortællingen om sejren over amalekitterne; se 2 Mos 17,11). Til sidst daler Dannebrog ned fra himlen og sikrer kong Valdemar sejren.

Dauids Salmer efter reformationen

I århundrederne efter reformationen bliver Salmernes Bog et populært redskab til at sammenknytte bøn og magt. Bogen rummer nemlig en særegen kombination af folkelighed og kongemagt: Salmerne appellerer til almindelige kristne, der kan bede og synge dem både derhjemme og i kirken, og samtidig er de ifølge traditionen forfattet af David, den mest berømte af de bibelske konger. David er billedet på den ideelle kristne fromhed – og den ideelle kristne fyrste.

Udbredelsen af dette David-billede bliver forstærket af historiske faktorer. Salmerne har alle dage været populære blandt både lægfolk og gejstlige, men med opfindelsen af trykpressen og reformationens fokus på bibellæsning får mange flere Salmerne i hænderne. Bogmarkederne bugner af fortolkninger af Salmerne, fra store prædikensamlinger til de mindste bønnebøger. Disse bøger skal understøtte præsterne i deres forkyndelse og vejlede lægfolk i deres fromhedsliv. Mange af dem indeholder desuden træsnit, hvor David knæler i bøn – ofte klædt som en tysk fyrste foran et tysk slot – samt prædikener og bønner, der sætter ord på, hvordan kristne fyrster skal spejle sig i David.

Salmerne i lønkammeret

Martin Luther fremhæver, hvordan Salmerne taler til enhver kristen. I en vejledning til bøn fra 1535 forklarer han, at når han ikke har lyst til at bede, så griber han sit eksemplar af Salmernes Bog og løber ind på sit kammer. For ham er Salmernes Bog nemlig den eneste bønnebog, den kristne behøver. Der er Salmer, der passer til enhver eksistentiel situation, og ingen kan på egen hånd finde ord, der passer bedre: ”Salmernes Bog er alle helliges bog, og enhver, i hvad forhold han end er stedt, finder i denne bog sange og ord, som rimer sig med hans forhold, passer til ham, som var de sagt og skrevet alene for hans skyld, så han ikke selv kunne have fundet og formet, ja end ikke ønsket sig dem bedre”, skriver han i 1528. Salmernes Bog tilbyder den kristne et sprog for både lovsang og klage. Den viser, hvordan man skal tale med Gud i glæde, frygt, håb og sorg, og knytter den enkelte – om vedkommende så sidder alene i sit lønkammer og beder – til kirkens evige fællesskab.

Salmerne ved hoffet

Også fyrster kan spejle sig i David. Han er et oplagt ideal for dem, fordi han i Bibelen er Guds udvalgte konge. Han besejrer sine fjender, gør Israel til et stort rige og bliver lovet, at Gud vil ”grundfæste hans kongetrone til evig tid” (2 Sam 7,13). Gode egenskaber for en konge, også i tiden omkring reformationen.

For eksempel i England, hvor kong Henrik 8. i 1540'erne bestiller en udgave af Salmernes Bog, han kan bruge, når han skal bede. Manuskriptet bliver rigt dekoreret med scener fra bibelhistorien, og illustrationerne har det særlige kendetegn, at Henrik indtager rollen som David på dem. Bogen blev færdig få år efter, at Henrik havde brudt med Romerkirken og indsat sig selv som overhoved for en selvstændig engelsk kirke. Bønnebogen præsenterer Henrik som en engelsk David – og dermed som en legitim kristen konge, udvalgt af Gud.

Vi har et lignende eksempel fra Dresden i år 1574. En del af årets karnevalsfejrning var et optog med vogne, hvorpå forskellige bibelske scener udspillede sig. En af disse vogne skildrede Davids kamp mod Goliath. Ingen ringere end kurfyrsten, August af Sachsen, spillede helten i opgøret. Han havde netop skiftet kurs tilbage mod lutheranismen efter i flere år at have nærmet sig calvinismen. Optøget gjorde det tydeligt, at nu var han tilbage som den sande religions forkæmper mod en ny tids filistre.

Salmerne på prædikestolen

Endelig er David brugbar på prædikestolen i kraft af sin sammensathed. Nok er David udvalgt af Gud, men han er også en synder, der modsætter sig Guds vilje og bliver straffet for det – særligt da han gør Batseba gravid og sender hendes uskyldige mand i døden.

Salmerne er populære blandt tidens hofprædikanter, der bruger dem til at minde deres fyrster om, at også de skal bede om syndsforladelse, ligesom David. I Sachsen fortolker Nikolaus Selnecker Salmerne i midten af 1500-tallet. Han komponerer nye bønner over Salmerne, som fyrster kan bede, når de skal bekende deres synder, og i sine prædikener anklager han fyrstestanden for at have glemt sin gudsfrygt. Selnecker bruger Salmerne til på én gang at legitimere fyrstens rolle i samfundet og til at give kirken ret til at kritisere ham, præcis som profeten Natan gjorde, da han konfronterede David med hans synd (2 Sam 12,7).

Davids liv og Salmer var i tiden omkring reformationen et forbillede for privat bøn, magtudøvelse og magtkritik. Davids ord blev brugt som et spejl for lægfolket i lønkammeret, fyrsten ved hoffet og præsten på prædikestolen. Men fyrsteidealene ændrer sig over tid. Hvor David kan være synder og udvalgt på samme tid, nøjes Trump med rollen som udvalgt og uangribelig. Et par dage efter indsættelsen sad han på kirkebænken i Washington. Her henvendte den episkopale biskop Mariann Edgar Buddes sig direkte til den nye præsident og opfordrede ham til at være nådig over for ”dem i vores land, som er bange nu”. Trump anklagede efterfølgende biskoppen for at bringe kirken ”ind i politikens verden på en meget uhøflig måde”. Og han afsluttede: ”Udover de upassende kommentarer var gudstjenesten meget kedelig og uinspirerende”.

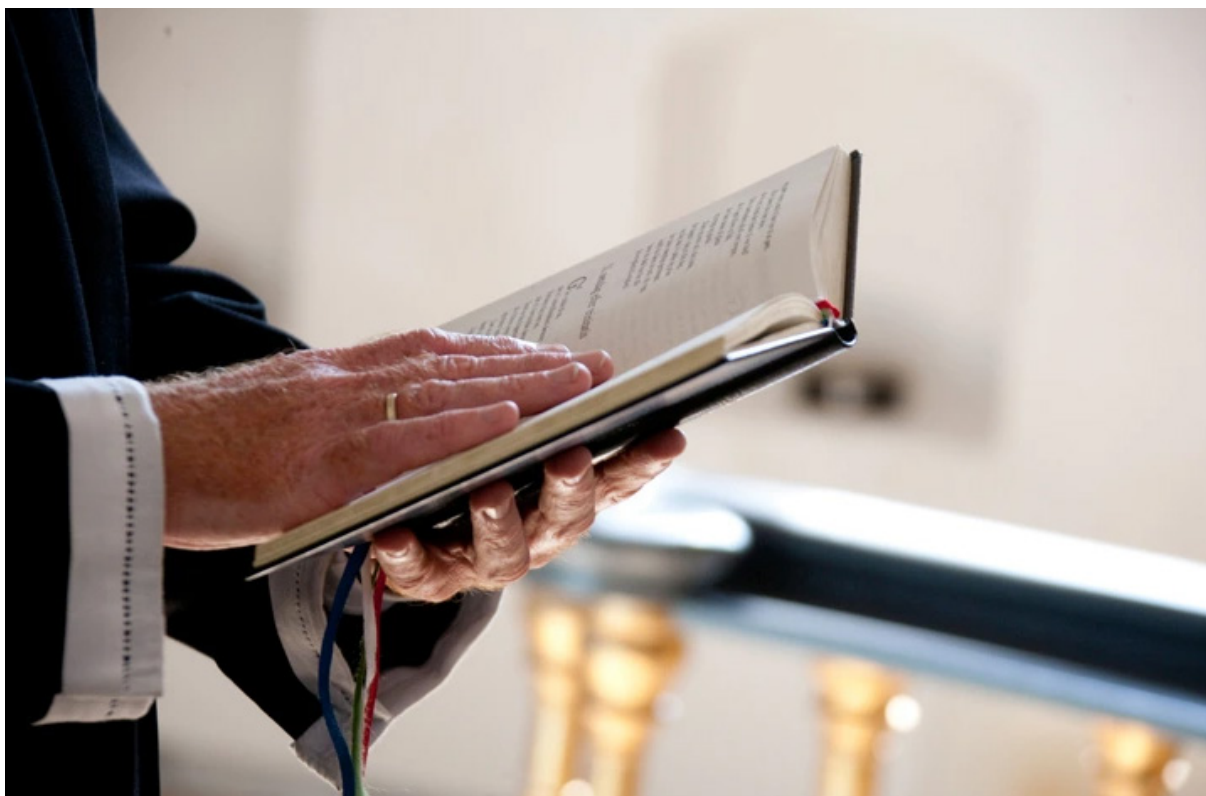
Her kan du læse mere

Luthers brev om bøn fra 1535 findes på engelsk som ”A Simple way to pray”, *The Works of Martin Luther*, bd. 43, s. 194–213.

Luthers fortale til Salmernes Bog fra 1528 er oversat i E. Thestrup Pedersen (red.), *Luthers Skrifter i Udvalg Bind III, Biblefortolkning og Prædikener*, København: Gads Forlag 1964, s. 34–39.

Christopher König har skrevet en god artikel om, hvordan fyrster spejlede sig i David i tidlig moderne tid: ”David as Example. Psalm Exegesis and Secular Authority in Early Modern Lutheranism”, *NTT Journal for Theology and the Study of Religion*, vol. 72/ 2, juni 2018, s. 153–170.

For en aktuel podcast om, hvordan Trump bruger sin magt ligesom en fyrste: ”Trump 2.0 and the Return of ‘Court Politics’”, *The Ezra Klein Show*, NY Times Opinion, 10. januar 2025.

Bønnerne ved folkekirkens højmesse er dybt forankret i Bibelen. © Colourbox.

Højmessens bønner

I denne artikel går vi på opdagelse i højmessens bønner og ser nærmere på, hvordan og på hvilken måde de er forankrede i Bibelen

Jette Bendixen Rønkilde

Lektor i liturgik

Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter

Bønnen som en del af gudstjenestens rytme

Bøn spiller en stor rolle i den danske folkekirkens gudstjeneste søndag morgen. Den er én af kirkegængernes væsentligste fælles praksisformer, enten ved at præsten i løbet af gudstjenesten beder på alles vegne, eller ved at kirkegængerne i stilhed eller mundtligt beder sammen med præsten. Hvis man tæller efter i højmesseordningen, er der som minimum syv bønner i en almindelig højmesse: indgangsbøn, indledningskollekt, kirkebøn, nadverbøn, fadervor i forbindelse med nadveren, slutkollekt og udgangsbøn. Hvis der også er dåb, og præsten vælger at indlede sin prædiken med en bøn, vil der være ti bønner i løbet af en gudstjeneste.

Forskellige bønner kommer på forskellige tidspunkter og indgår i et vekselspil med de bibelske læsninger, salmer og musik, prædiken, nadvermåltidet og velsignelsen. Bøn er på den måde en afgørende del af gudstjenestens rytme, som er med til at væve gudstjenesten sammen til en helhed som en samtale mellem Gud og mennesker. I deres bog *Når dere ber* fra 2013 argumenterer Merete Thomassen og Sylfest Lomheim ligefrem for, at gudstjenesten er "en sam-

menhengende bønn”, hvor kirkegængerne beder ”om Guds velsignelse, tilgivelse, nåde og fred, fordi vi ikke er i stand til å tilegne oss den ved egen hjelp” (s. 13).

Bøn og bibelbrug

Bibelen er en righoldig samling af tekster, som spænder over forskellige tidsperioder, originalsprog og genrer. Ikke overraskende at de mange bønner, der indgår i den, også er vidt forskellige og rummer så forskellige perspektiver som fx lovprisning, tak, anrøbelse og klage, bekendelse, forbøn, bøn om hjælp, bøn om tilgivelse, Jesus' egen bøn etc.

Denne mangfoldighed af bønsformer siger noget fundamentalt om, hvad bøn er. Bøn er først og fremmest udtryk for et gudsforhold og en måde, mennesker kan relatere sig til Gud på. Men Bibelens bønner har også inspireret de forskellige kirkesamfunds gudstjenestelige bønner. Der argumenteres fx for, at Ezras bøn i Neh 9,5-37 er det bibelske forlæg for liturgiske bønners form og opbygning, ligesom Paulus' Andet Thessalonikerbrev (2 Thess 3,1) og hans Første Timotheusbrev (1 Tim 2,1-6) har givet inspiration til, at man i kirkebønnen, som er kirkens forbøn for mennesker i nød, for verden og for kirken, beder for fx regenter og andre med magt og ansvar betroet, og til at bede for, at Guds ord må have frit løb etc. Et andet oplagt eksempel på, hvordan Bibelens bønner præger gudstjenesten, er fadervor fra Matt 6,9-13, som er den bøn, Jesus ifølge evangelisten Matthæus lærte sine disciple, og som er én af de centrale bønner ved dåb og nadver, men som også bedes, hvis der ikke er dåb og nadver.

I en evangelisk-luthersk kontekst springer de gudstjenestelige bønner i særlig grad ud af Bibelen. Det gælder også højmessens mange forskellige bønner, som enten låner bønsformer, bønssprog eller metaforer fra Bibelens skrifter. Mindst lige så vigtigt er det, at de ligesom Bibelens bønner afspejler en forståelse af et kristent gudsforhold: Hvem den treenige Gud er, hvordan den Gud står i forhold til mennesket, og hvordan mennesket er stillet i forhold til Gud.

Indledningskollekten – Bibelen omsat til bøn

Én af de bønner i højmissen, som nærmest omsætter Bibelen til bøn, er indledningskollekten, som lyder i gudstjenestens begyndelse efter første salme og hilsenen ”Herren være med jer”. I de evangelisk-lutherske søsterkirker hedder indledningskollekten *Dagens bøn*. Den betegnelse er med til at præcisere, hvad dens funktion i gudstjenestens liturgiske rytme er.

Bønnen er en bøn, som varierer fra søndag til søndag, men som er karakteriseret ved, at den relaterer sig til og har indarbejdet elementer fra søndagens bibeltekster og sætter dem i relation til kirkegængernes situation. Et eksempel herpå er 5. søndag efter trinitatis, hvor kirkegængerne både hører tekster fra Første Petersbrev (1 Pet 3,8-9) og i evangelieteksten hører om Peters fiskefangst fra Lukasevangeliet (jf. Luk 5,1-11). De tematikker indoptages i indledningskollekten, hvor der bedes om at ”Vor Herre Jesus Kristus [...] vil tilgive os vore synder, ligesom du tilgav Peter, og give lykke og velsignelse i vort kald, så vi ved din hjælp bevares og skærmes...” (*Alterbogen*, s. 325).

Samme tradition med at indoptage tematikker fra de tekster, som læses den pågældende søndag, fortsættes som regel i de nyere kollekter. Til samme søndag lyder det fx i *Gudstjenestens bønner I*: ”Gud, Fader, Søn og Helligånd, du som er i himlen og på jorden, tak fordi du former et net af himlens lys og kaster det ud over verdens hav. Universets store fisker, vi beder dig: Fang os ind i dit solnet og lad os sprælle som små fisk i garnet, ikke af nød og mangel på luft men fyldt af glæde over din nåde...” (s. 265). Indledningskollekten bliver dermed bibelrefleksion i bønsform, som væver begyndelsen på gudstjenesten sammen med de læsninger, som nu skal lyde.

Men indledningskollekterne demonstrerer også noget mere end det. Ved at adressere den tre-enige Gud og Guds egenskaber i lyset af, hvad Bibelen fortæller herom, og sætte det i relation til de bedendes situation, så er bønnen også en bøn til Gud om, at det, Gud gjorde *engang*, må og kan ske *igen*. Ligesom Gud handlede i fortiden, kan Gud handle for og med mennesker i nutiden og fremtiden. På den måde væves fortid, nutid og fremtid sammen i bønnens rum og tid i gudstjenestens konkrete nutid og udvider bønnens tid fra at være et øjebliksbillede til at være en del af den samlede fortælling om Gud og mennesker.

Nadverbønner – et ekko af Jesus' sidste måltid

En anden af højmessens bønner, som også både direkte og indirekte er bundet til Bibelen, er nadverbønnerne. I højmesseordningen er der tre forskellige (a, b og c). Men fælles for dem alle er, at de er tæt forbundet med påskefortællingen om både skærtorsdagsmåltid, lidelse, død og opstandelse. Derudover rummer de også oftest en direkte henvisning til det, som kaldes *indstiftelsesordene*: "Tag dette og spis det..." og "Drik alle heraf...". Af de grunde indledes bønnerne fx med "Opstandne Herre og frelser" og fortsætter med "Giv os at modtage dit legeme og blod til din ihukommelse" (*Ritualbog* s. 24). Referencer til og citater fra Bibelen findes også i andre dele af nadverbønnerne. Fx indledes ritual a med et citat fra Johannesevangeliet (Joh 6,35), hvor Jesus siger, at han er "livets brød" (Joh 6,35), og den, som kommer til ham, skal ikke sulte. Både ritual b og c indledes med en vekselbøn mellem præsten og kirkegængeren, som indeholder flere bibelske referencer og citater. "Opløft jeres hjerter til Herren" alluderer fx til Klagesangene (Klages 3,41), glædesråbet "Hellig, hellig, hellig er Herren, Gud den Almægtige" har tydelig reference til Esajas' Bog (Es 6,7), Salmernes Bog (Sl 72,19) og Johannes' Åbenbaring (Åb 4,8), ligesom nadverritualets "Velsignet være han, som kommer, i Herrens navn" er hentet fra Salmernes Bog (Sl 118,26), som gengives i Matthæusevangeliet (Matt 21,9).

Bøn som en fortsættelse af Bibelen

Bibelen former og farver en gudstjeneste på mange måder: Der læses op fra den, den udlægges, den synges ind i folk gennem salmer, og selve gudstjenestens rytme med dens bønner er dybt forankret i en bibelsk tradition. Bibelens mangfoldige spændvidde af genrer, menneskelige erfaringer og teologiske tematikker er helt fundamental for den rigdom og dybde, som karakteriserer højmessens bønner, som ikke kun er gentagelser af Bibelens ord, men er kreative bearbejdninger, hvor Bibelens righoldige fortællinger og metaforer fortsættes i nye formuleringer. Det gør bøn til en levende tradition.

I gudstjenesten er bøn mere end bare endnu flere ord og et ligegyldigt lille led. Ved at springe ud af Bibelen, både hvad form, sprog og metaforer angår, giver bønnerne mulighed for, at kirkegængerne kan relatere sig til den samme Gud, som vi hører om hos profeterne, disciplene, kvinderne og Paulus. I højmassen er bøn både en genklang af Bibelen og en aktualisering af den. Gennem højmessens bønner mødes den kristne kirkes rige liturgiske tradition og Bibelens tidløse tale i en levende og nutidig praksis. Derfor lever bønnerne under samme behov for at blive "oversat" med jævne mellemrum, som den igangværende proces med en ny dansk oversættelse af Bibelen vidner om. Bønner, der ikke vækker nogen genklang i den bedendes oplevelse af verden, kan let opfattes som tom snak. Bønnens karakter er det modsatte. Den skal gerne rumme meningsfulde ord, der sætter scenen for Gudsrelationen og menneskeliv.

Her kan du læse mere

Den danske Alterbog. København: Det Kgl. Vajssenshus' Forlag 1992.

Gudstjenestens Bønner I. København: Eksistensen 2012.

Jørgen Kjærgaard og Peter Weincke, *Liturgi bd. 2*. København: Eksistensen 2022.

Gail Ramshaw, *Reviving Sacred Speech: The Meaning of Liturgical Language*. Franklinville NJ: OSL Publications 2000.

Ritualbog. København: København: Det Kgl. Vajssenshus' Forlag 1992.

Jette Bendixen Rønkilde, "Nyere bønner og kollekter – en æstetisk liturgisk teologisk læsning" i *Tradition og fornyelse. Teologiske perspektiver på gudstjeneste og liturgi* red. af Nete Helene Enggaard og Rasmus Nøjgaard. København: Eksistensen 2018, s. 225–237.

Merete Thomassen og Sylfest Lomheim, *Når dere ber – om liturgisk språk og utforming av bønner til gudstjenesten*. Oslo: Verbum 2013.